

**PRIEBALSIAI *l, r, s* (z?) PRIEŠ NEGALŪNINIUS
ē, en LIETUVIŲ KALBOS TARMĖSE**

Ž. URBANAČIŪTĖ

Dėl transkripcijos

Straipsnyje naudojama tarybiniais metais lietuvių dialektologijoje nusistovėjusi transkripcija, tik diferencijuojamas garsas ϵ :

1. ϵ – daugiau ar mažiau atviras vidurinės eilės balsis, tariamas po kietų priebalsių, atitinka *e* po minkštų priebalsių (pvz., apie Užpalius tariamas *lėdas*).

2. ϵ – kiek uždaresnis vidurinės eilės balsis, tariamas po kietų priebalsių, atitinka *ę* po minkštų priebalsių (pvz., šiaurinių panevėžiškių *glėbėlš*).

3. $\acute{\epsilon}$ – daugelyje tarmių vartojamas gana uždaras, įtemptas vidurinės eilės balsis, tariamas po kietų priebalsių, atitinka *é* po minkštų priebalsių. Rytų aukštaičių vilniškių tarmėje savo spalva panašus į ϵ , tik ilgesnis ir įtemptesnis (pvz., *lėk^é*... *lėk^é* beveik visame plote).

Bendros pastabos

Lietuvių kalbos tarmėse plačiai sutinkamas reiškinys, vadinamas priebalsių kietinimu, jau seniai atkreipė kalbininkų dėmesį. Daugiausia rašyta apie lk. junginių *le, len, lę, lė* atitikmenis rytinėse ir pietinėse lietuvių kalbos tarmėse. Daugelis rašiusių tik konstatavo, kad rytų Lietuvos tarmėse kietinamas priebalsis *l*. Giliau šį reiškinį panagrinėti, pasekti jo chronologiją, paieškoti priežasčių bandė A. Salys¹, Vl. Grinaveckis², K. Morkūnas³ ir kt. Apie junginius *re, se* rašė ar bent pavyzdžių pateikė E. Frenkelis, P. Aruma, J. Otrembskis, Chr. Stangas ir kt. Pastaruoju metu reikšmingiausi darbai, nagrinėjantys šį reiškinį, yra Z. Zinkevičiaus knygos „Lietuvių dialektologija“ atitinkami skyriai⁴ ir T. Buchienės straipsnis apie priebalsių kietinimą Punsko apylinkėse⁵.

¹ A. Salys, Kelios pastabos tarmių istorijai. – Archivum Philologicum, IV knyga, Kaunas, 1933, p. 26–27.

² Vl. Grinaveckis, Lietuvių kalbos tarmių tyrinėjimas Tarybų valdžios metais. – Vilniaus Valstybinio pedagoginio instituto Mokslo darbai, XI t., V., 1960, p. 34–35; В. Гринавецкис, Две заметки по литовской диалектологии. – Проблемы индоевропейского языкознания, М., 1964, p. 77.

³ K. Morkūnas, Rytų aukštaičių pietinės tarmės fonetika. – Lietuvių kalbotyros klausimai, III, V., 1960, p. 41–45.

⁴ Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija, V., 1966, p. 158–169 (toliau „Liet. dial.“).

⁵ T. Buch, Mundartliche Entpalatalisierungserscheinungen im Litauischen. – Acta Baltico-Slavica, III, Baltica in honorem Iohannis Otrębski, Białystok, 1966, p. 33–36.

Beveik visų darbų, nagrinėjančių minėtąjį reiškinį, autoriai mano, kad priebalsiai *l, r, s* buvę minkšti, paskui dėl tam tikrų priežasčių (dažniausiai priežastys nenagrinėjamos) sukietėję, o dėl to pakitęs vokalizmas. Priebalsio *l* kitimas prieš *e, en, ę, é* paprastai išskiriamas kaip atskira problema. Reiškinių kilmė aiškinama dvejopai: vieni mano, kad priebalsiai kietėjo dėl slavų (baltarusių arba lenkų) kalbų įtakos (A. Salys), kitų nuomone, tai savarankiškai lietuvių kalboje atsiradęs reiškinys (Vl. Grinaveckis).

Slavų kalbų įtaka paaiškinti *l*, o ypač *s* kietėjimą labai sunku. Baltarusių bojk nieko neįrodo. Priebalsio *l* vokalizacija skiemens ar žodžio gale pažįstama daugeliui slavų kalbų, taip pat ir toms baltų kalbų tarmėms, kuriose *l* prieš priešakinės eilės balsius lieka minkštas. Priebalsis *l* per veliarinį *l* neretai virsta į *ɸ* latvių kalbos augšzemniekų tarmėje, kurioje *l* prieš priešakinės eilės balsius (skirtingai nuo kitų latvių kalbos tarmių) kaip tik yra minkštas. Lenkų kalboje priebalsiai *l, s* nekietėja. Dėl redukcinio *ɔ* vokalizacijos stipriojoje pozicijoje, senųjų slaviškų *q, ę* kitimo, kartais dėl junginių *tl̥t, t̥rt* > *telt, tert* ir kitų priežasčių atsiradę kieti priebalsiai prieš *e* (*leb, pelen, sen, serce, reka, deska, domek...*) irgi neduoda pagrindo manyti, kad priebalsiai *l, s* lietuvių kalbos tarmėse kietėjo dėl lenkų kalbos įtakos. Lenkų kalboje prieš *e* gali būti kieti įvairūs priebalsiai, o lietuvių kalbos tarmėse – tik atskiri priebalsiai. Be to, tada lieka nepaaiškinamas *s* kietėjimas rytinėse lietuvių kalbos tarmėse, kurios neturi betarpiškų kontaktų nei su lenkų kalba, nei su pietinėmis tarmėmis, verčiančiomis *se* į *sa* (žr. žemiau). Junginių *le-len* pakitimas didesnėje lietuvių kalbos tarmių dalyje, priebalsių nepalatalizavimas prieš priešakinės eilės balsius vakarinėse lietuvių ir latvių kalbos tarmėse sunkiai leidžia įsivaizduoti lenkų kalbos, kurioje *l* pozicija prieš *e* gana reta, įtaką.

Vargu ar galėjo priebalsio *l* kitimo priežastis būti *e* platiėjimas ir virtimas į *a*. Balsis *e* juk galėjo sutapti su *a* ir po minkšto priebalsio (kaip atsitiko, pvz., po *k, g* ir kt. priebalsių). Be to, ne visose rytinėse tarmėse *e* po *l, r, s* virto į *a*: atskirose salelėse (žr. žemiau) tariamas vidurinės eilės balsis *ɛ* (*ledas*) arba net gana uždaras *ɛ̄* (*lędas*). Balsis nėra platus, o priebalsiai prieš jį tariami kietai.

Apie priebalsių pobūdį prieš priešakinės eilės balsius baltų ir slavų prokalbės nuomonės įvairios. Apie priebalsių pobūdį prieš priešakinės eilės balsius praslaviškoje epochoje J. Gebaueris rašė: „Ve spojení s – e, – i, – ê atp. souhlásky tyto v době psl. se neměkčí“⁶. Chr. Stango nuomone, iš baltų priebalsių tik gomuriniai *k, ǵ* galėjo būti palatalizuojami prieš priešakinės eilės balsius, kitų priebalsių fonologinio minkštėjimo nebuvo, tik savo fonetiniu tarimu jie priartėdavo prie greta esančio balsio⁷. P. Aruma rašo, kad prieš balsį *e* „Im Urslavischen hat der vorgehende Konsonant eine mehr oder weniger palatale Aussprache angenommen. Anscheinend kann dasselbe auch für das Baltische behauptet werden, immerhin mit dem Vorbehalt, daß hier der Erweichungsgrad schwächer war als im Slavischen“⁸. Dabar daugelis kalbininkų mano, kad slavų prokalbės vėlyvajame

⁶ J. Gebauer, *Historická! mluvnice jazyka českeho*, Díl I, Hlásokslóví, Praha, 1963, p. 308; žr. dar 309, 311 p.

⁷ Chr. Stang, *Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen*. Oslo – Bergen – Tromsø, 1966, p. 88–89.

⁸ P. Arumaa, *Urslavische Grammatik, I Band*, Heidelberg, 1964, p. 66–67.

laikotarpyje priebalsiai prieš priešakinės eilės balsius buvę pusiau minkšti (dar vadinami pusiau veliariniais). Vėliau rytų, vakarų slavų kalbose, kai kuriose bulgarų, makedoniečių kalbų tarmėse pusiau minkšti priebalsiai suminkštėjo, išsivystė kietumo – minkštumo koreliacija. Kitos slavų kalbos prarado pozicinį minkštumą (dėl čekiškujų-moraviškujų ir bulgarų kalbų priebalsių prieš priešakinės eilės balsius pobūdžio nuomonės skiriasi⁹). Vėliau įvairiose slavų kalbose prasidėję depalatalizacijos procesai vaizdą pakeitė.

Neseniai pareikšta J. Kazlausko nuomonė, kad priebalsiai *l, s* rytinėse ir pietinėse lietuvių kalbos tarmėse galėjo ir nebūti palatalizuoti¹⁰. Panašios išvados yra priėjusi ir autorė (tik vargu ar galime atskirti priebalsį *r* nuo *s*, nes jų pakitimo pobūdis ir teritorija beveik visiškai sutampa). Priebalsių prieš priešakinės eilės balsius nepalatalizuoja didžioji latvių kalbos tarmių dalis¹¹, šiaurės vakarų lietuvių kalbos tarmėse palatalizacija gana silpna (žr. „Liet. dial.“, p. 156), kai kurie priebalsiai neminkštinami dideliame rytų ir pietų Lietuvos tarmių plote. Prūsų kalbos paminkluose randami parašymai *pienks, pyienks, plieynis, etwiērp* ir kt. rodo, kad priebalsiai prieš priešakinės eilės balsius buvo palatalizuojami, bet tai gali būti vėlyvesnis arba tarminis dalykas. Asimiliacinio priebalsių minkštinimo nebuvimas tokia dideliame plote (tarpusavyje nesusisiekiančiose tarmėse) leistų manyti, kad šis reiškinys kilęs iš vieno šaltinio, t. y. baltų prokalbėje priebalsiai prieš priešakinės eilės balsius nebuvo palatalizuojami (gomuriniai *k, g*, reikia manyti, buvo palatalizuoti). Tačiau baltų kalbose galėjo būti silpnas pozicinis minkštumas, baltų ir slavų kalbos galėjo šiuo požiūriu sudaryti vieną arealą. Vėliau baltų kalbų tarmės nuėjo nevienodu keliu: vienoje tarmėse galėjo įsigalėti nepalatalinis priebalsių tarimas (vakarinės latvių ir lietuvių kalbų tarmės), kitose visi priebalsiai palatalizuoti (rytinės žemaičių ir kaimyninės vakarų aukštaičių tarmės), dar kitose palatalizuota tik dalis priebalsių (rytinės ir pietinės lietuvių kalbos tarmės). Apie prūsų tarmes sunku ką nors spręsti.

Kaip seniausią liudijimą apie junginių *le, re* kitimą lietuvių kalbos tarmėse K. Būga pateikia asmenvardžius iš vokiečių kronikų ir rusų metraščių: Лыгвени, Лыгвени, Лонъквени, Traniat, Тронята¹². Pastaruoju asmenvardžiu negalima besąlygiškai pasitikėti. Etimologiškai neaiškų žodį žemaičiai pakeitė į Triniotą, K. Būgos nuomone, siedami su žodžiu „trinti“. Panašiai galėjo pasielgti ir aukštaičiai, nes šaknis „tran-“ sutinkama tikrinių daiktavardžių daryboje: *Tranys* (upelis prie Krakų), *Traneliškis* (kaimas Anykščių raj.), *Tranšonė* (kaimas Kelmės raj.). XVI–XVII a. raštai jau užfiksavo dėsninę junginių *le, lē* kitimą.

⁹ Л. Э. Калнынь, Развитие корреляции твердых и мягких согласных фонем в славянских языках, М., 1961, p. 24.; Т. Попова, Корреляция твердых и мягких согласных фонем в болгарском языке, М., 1963, p. 3 ir kt.

¹⁰ J. Kazlauskas, rec. „Acta Baltico-Slavica, III, In honorem Iohannis Otrębski, Białystok, 1966, 196 p.“ – Baltistica, III (2), 1967, p. 238.

¹¹ J. Endzelynas mano, kad augšzemniekų tarmėje priebalsiai prieš priešakinės eilės balsius galėjo suminkštėti dėl slavų *k* įtakos, o kai kurių priebalsių minkštumas lybiškose tarmėse galėjo atsirasti dėl lybių *k* įtakos, žr. J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, Rīgā, 1951, p. 188–189; J. Endzelynas, Baltų kalbų garsai ir formos, V., 1957, p. 42.

¹² K. Būga, Rinkiniai raštai, I, V., 1958, p. 224–231.

Pastabos dėl reiškinių geografijos

Negalūniniai junginiai *le*, *len* neminkštinami didelėje teritorijoje. Dėl didelių svyravimų vakarinę ribą išvesti gana sunku. Dėsnčiau *le > lę* |*le/la*, *len > lan/lon*|*lun|lin|lbn* į rytus nuo šios ribos: Daunorava – Meškuičiai – Kairiai – Radviškis – Baisogala – Grinkiškis – Krakės – Josvainiai – Šušvės upė iki Nevėžio, bet aplenkia Babtus, Muniškius (Vandžiolą?) – Nevėžiu iki Nemuno, Nemunu iki Jiesios, Jiesios upė iki Linksmakalnio – Išlaūzas – Prienai – Balbieriškis – Žuvinto ežeras – tarp Simno ir Krosnos – Rudamina. Daugelyje paribinių vietovių (Krakės, Josvainiai, Baisogala, Prienai...) tariaama dvejaip: *ledas* ir *ladas*, *lekia* ir *lakia*. Maždaug toje pačioje teritorijoje nepalatalizuojamas *l* prieš *é*. Bet už šios ribos į vakarus dar yra ruožas, kur atskiruose žodžiuose: *le > la*, o prieš *é* *l* būna tiktai minkštas. Dažniau *le > la* šiuose žodžiuose: *leisti* (Žagarė, Skaistgirys, Dimšiai (prie Gruzdžių), Lieporiai, Tyruliai, Aukštelkė, Šiaulėnai, Pašušvys, Pelutava, Pajieslys, Šaukotas, Babtai, Raudondvaris); *lesa* (Skaistgirys, Lieporiai, Tyruliai, Šiaulėnai, Pašušvys, Šaukotas, Babtai, Raudondvaris); *geležis* (Lieporiai, Šiaulėnai, Pašušvys, Pajieslys); *pelenai* (Šiaulėnai); *slenkstis* (Skaistgirys, Žagarė, Šiaulėnai, Raudondvaris).

Dėsnčiausiai *le > le/la* tose morfemose, kurios neturi atitinkamų variantų po minkšto priebalsio, t. y. šaknyse. Priesagose ir galūnėse įvairovė didesnė (žr. „Liet. dial.“, p. 163).

Negalūninių junginių *re*, *se* priebalsiai nepalatalizuojami daug mažesniame plote. Šių abiejų junginių virtimo į *re/ra*, *se/sa* izofonos ne visiškai sutampa. Priebalsis *s* prieš *e*, *en* nepalatalizuojamas dviejuose nesusisiekiančiuose arealuose: rytiniame ir pietiniame. Rytinio arealo apytikrė riba: Stelmužė – Antazavė – Dusetos – Užpaliai – Utena – Skudutiškis – tarp Molėtų ir Stirnių – Inturkė – tarp Dubingių ir Giedraičių... (toliau riba dėl krašto sulenkėjimo nutrūksta). Piečiausias taškas šiame areale, kur užfiksuotas *se* virtimas į *sa*, yra Šumskas. Pietinio arealo apytikrė riba: Lazdijai – Šventežeris – Seirijai – Merkinė – Zervynos – truputį į vakarus nuo Dubičių. Lieka tarpas (Eišiškės, Šalčininkai, Rudnia, Dubičiai, Dieveniškės, Pelesa, Nočia, Ramaškonys, Varenavas, Zietela), kur *s* prieš priešakinės eilės balsius visada minkštas: *sėnas*, *sesūlė*, *sėkas*. Junginys *re* šiame tarpe virsta į *ra*, bet irgi labai nenuosekliai: *rátas*, *krásnas* sakoma greta *rétas*, *krásnas* (tik Rudnioje ir Dubičiuose *re > ra* sistemingai). Be to, Zieteloje, Dieveniškėse *e* po *r* nėra visai sutapęs su *a*, yra priešakinė (Chr. Stangas jį žymi *á*), o po *l* tokio nesutapimo nėra. Todėl šiame tarpe *r* gali būti vėliau sukietėjęs dėl slavų k. *ř* akos. Šiaip *re* ir *se* nepalatalizavimo riba visur sutampa, išskyrus dar vakarinį pakraštėlį (Rudamina, Sangrūda, Liubavas), kur nepalatalizuojamas tik *re*. Gana nenuosekliai *re*, *se* nepalatalizuojami apie Zarusus, Stelmužę.

Prieš *é* *r*, *s* nepalatalizuojami kiek siauriau. Paribiiais (Zervynos, Marcinkonys, Rudamina, Merkinė, Puvočiai) sakoma *rátas*, *sánas*, bet *rákė*, *sámia*.

Junginiai *le*, *re*, *se*

Šiandien tarmėse kirčiuoti lk. junginiai *le*, *re*, *se* turi du pagrindinius atitikmenis: *le* (ir jo variantą *lę* „rotininkuojančiose“ tarmėse ir apie Rimšę), *re/re*, *se/se* ir *la* (l. ret. *lš*), *ra*, *sa*. Didžiojoje ploto dalyje *e* ir *a* po *l*, *r*, *s* priešpastatymas

panaikintas, turimas tik *a* (sakoma *lādas, rātas, sānas*). Trijose salelėse *e* po šių priebalsių nevirto į *a*, tik tapo vidurinės eilės balsiu *ε* arba *ę* (pirmosiose dviejuose salelėse taiamas siauras *ę*, trečiojoje — platesnis *ε*):

1. Rytų aukštaičių vilniškių šiaurės rytų kampas (Rimšė, Grybėnai, Mažėnai, Daugėliškis, Vidiškės, Kačergiškė, Paringys, Ceikiniai). Čia sakoma: *lėdas, lėka, lėsa, rėtas, trėška, sėnas, kasėlė*.

2. Pietinis rytų aukštaičių anykštėnų kampas (Kurkliai, Žemaitkiemis, Balninkai, Lyduokiai, Juodausiai, Šašuoliai, sporadiškai Želvoje). Čia nepalatalizuojamas tik *l*: *lėdas... lėdus, lėka... lėku*. Kartais *le* nevirsta į *la* ir kaimyninėse panevėžiškių šnektose: apie Kavarską (Purvelių km.) sakoma *lėdas, lėsa*. Ypač daug svyravimų Žemaitkiemio šnektose: sakoma *lėdas, lėdas, lōdas, l'ōdas*.

3. Rytų aukštaičių uteniškių pietinis pakraštys (Užpaliai, Sudeikiai, Spytrenai¹³). Čia sakoma *lėdas, dvarėli.s, u.sėlei*.

Apie Raguvą (Juostininkų km.) kirčiuotas *e* po *l* nevirsta į *a* tik tose morfemose, kurios turi atitikmenų po minkšto priebalsio: *kelėli.s* (plg. *vaikėli.s*), *pelė* (plg. *katė*), gen. sing. *pelės* (plg. *katės*), bet *lāsī, lādsus*.

Balsio *e* nevirtimą į *a* šiose salelėse, matyt, sąlygojo tai, kad jose balsiai *e/ę* resp. *e/ę* labai siauri (platesni tik apie Užpalius). Dėl nepatogios artikuliacijos (priešakinės eilės balsis po kieto priebalsio) *e* po *l, r, s* paužpakalėjo, bet nepaplatėjo iki *a*. Sunku pasakyti, kada prasidėjo *e* plėtėjimas ir artėjimas prie *a* kitose tarmėse, bet jis, be abejo, sąlygojo tiek *e* ir *a* priešpastatymo niveliaciją po minkštųjų priebalsių, tiek *ε* ir *a* po kietų. Vis dėlto dar kai kuriose tarmėse, kur *le, re, se > la, ra, sa*, naujasis *a < e* nėra visai sutapęs su senuoju *a < a*: naujojo *a* artikuliacija ne tokia užpakalinė. Keletas minimalių porų (*retas — ratas, sekė — sakė*, vietomis *lekia — lakė, ledas — Vladas*, tarm. *Ladas*) padeda nesunkiai iš klausos nustatyti skirtumą, ir patys tarmės atstovai tą skirtumą jaučia. Ryškus skirtumas dar tebėra išlaikytas apie Tverėčių (J. Otrębskis dar rašė *išlėsių, ėgi, rėata*¹⁴, bet šiuo metu tas balsis artimesnis *a*, negu *e*), kiek mažesnis skirtumas pastebėtas apie Daugailius, Kavarską. Tačiau didžiojoje ploto dalyje skirtumo nėra.

Nekirčiuotas *e* po *l, r, s* beveik visoje šių priebalsių nepalatalizavimo zonoje virsta į *a*, išskyrus pirmąją salelę, kur dažniausiai sakoma *ledai, leki, senà, retà*. Niekada nekirčiuojamoje pozicijoje ir čia neretai *le > la*: *gelažis, pelanaī, vėlanas* (nedėsningai). Kartais pasakoma ir *ladaī, sanà, ratà*, bet retai.

Junginių *le, re, se* virtimas į *la, ra, sa*, be abejo, prasidėjo įvairiose tarmėse ne vienu laiku. Kaip rodo asmenvardis *Лоньквѣнии*, jau XIII a. vietomis *le, len* (bent jau nekirčiuoti) turėjo būti virtę *la, lan*. Dalyje tarmių iki šiol tebėra *le, re, se*. Sprendžiant iš senųjų raštų, senasis *la < la* ir naujasis *la < le* XVI a. galėjo būti nesutapę plačiau, negu dabar. Pačiuose seniausiuose raštuose (Daukšos, Sirvydo) naujasis *la* žymimas *la* ir *le* (le Sirvydo raštuose dažnesnis už *la*), senasis — tik *la*, pvz.: *brolėlus* DP 522, 40, *peleñūjn'* DP 580, 53, *flepia* PS I 338, 6, *flepia* DP 557, 15, *fulefe* PS I 338, 27, *teđu* PS II 211, 1, *nuleyskis* PS I 235, 1, *žotete* D³ 546, *Tinktelis* D³ 401, *tetenà* D³ 148, *teday* D³ 74 šalia *žolàte* DP 332, 21, *fulafe* DP 97, 21, *gietažines*

¹³ Šis vietovardis neteisingai tariamas ir rašomas Spitrėnai. Vietos gyventojai taria *spi.irėnai*.

¹⁴ J. Otrębski, *Wschodniolitewskie narzecze twereckie, część I*, Kraków, 1934 (įvairiose vietose).

PS II 163, 12, *lapinimus* PS II 71, 13, *meylales* PS II 38, 11, *laydes* PS I 315, 15, *welanas* D³ 468, *tadas* D³ 155, *gielažines* D³ 103. Vėlesniuose raštuose (1605 m. katekizme, kėdainiškių leidiniuose) *le* pasidaro tik atsitiktinis, kiek dažnesnis junginyje *len* ir galūnėse.

Junginių *re*, *se* kitimas senuosiuose raštuose neatsispindi.

Tiesa, senuosiuose raštuose, ypač Morkūno Postilėje ir Petkevičiaus katekizme yra nemaža užrašymų su kietais priebalsiais, kur jų nelauktume. Gana dažnai kieti priebalsiai rašomi prieš priesagas *-elis*, *-elė*, *-esnis*, *-esnė*: *žwerales* MP 183b, 2, *gieraley* MP 183a, 44, *paukβtalej* PK 75, 19, *tarnala* PK 120, 26, *tarnalamus* PK 128, 8, *skaralemis* SIG I 45, 15, *žiedālis* D³ 146, *styprafnis* PS II 146, 12, *karβtafniu* PK 205, 20, *didafnio* PK 205, 13, *gierafn* MP 45a, 21, *gieráf-ne* MP 125a, 14–15, *gieráfnio* MP 38b, 3 *negieráfne* MP 351a, 11, *gieráfne* MP 151b, 22, *wirafnis* MP 34b, 22, *gierafnis* MP 94b, 13, *βwentāfnis* SE 65, 30, *giarašnio* KN 35, 21 ir kt. Tai gali būti priesagų *-alis*, *-asnis* iš pozicijos po *l* perkėlimas į kitas pozicijas. Šiandien toks reiškinytis sutinkamas tik rytų aukštaičių uteniškių tarmėje.

Su kietais priebalsiais rašomi ir kai kurie kiti žodžiai: *trunkfmas* D³ 435, *trunkfmas* D³ 83, *trunkfmu* PS I 42, 12, *trankfmu* MP 62a, 37, *nutrankima* MP III 27a, 28, *nutrankimu* MP 202b, 16, *trunkfmu* Belarmino katekizmas 45, 25, *nuránkti* SE 156, 29 (gali turėti *a* pagal *trankyti*); *Sargiešiu* KN 85, 16, *fargiet* PK 12, 8, *fārgietis* MP III 33a, 26 (gali turėti *a* dėl darybos skirtumo); *fakiotumem* SIG I 116, 14, *Pafakieiu* D³ 64 (gali būti tokios darybos, kaip *lakioti*); *ranktumbimefi* MP 129b, 10, *rankis* MP 70a, 12, *rankimes* PK 24, 23, *rāngiefi* SE 158, 8, *rāngkifi* SE 99, 31, *rāngiefi* MK 37, 30 ir kt. reiškia *veržtis*, *siekti* ir gali būti išnykęs žodis. Parašymai *fanas* PK 180, 19, *iβ fano* PK 154, 16, *iβ fana* PK 79, 13, *tračias* PS II 171, 17 gali būti korektūros klaidos arba vilniškių korektorių pataisymai (nėra negalimos ir dzūkybės).

Yra atvejų, kai junginys *le* (rečiau *re*, *se*) nevirsta į *la* (*ra*, *sa*). Be „Lietuvių dial.“, p. 159–160 išvardytųjų, galima nurodyti dar šį atvejį; jei junginys *le* atsiradęs disimiliacijos ar metatezės keliu: *lėndrė|leñdrė* (Vidiškiai, Labūnava, Perloja), *levūorvelis* (Linkmenys, Kabeliai), *zalemuñčikas* < *zanemunčikas* „užnemunie-tis“ (Pakuonis, Birštonas), *kalėčnai* < *kanečnai* (plg. rus. конечно) (Papilys, Pušalotas, Raguva, Siesikai), *ceñtleris* (Vabalninkas), *leverū.cija* (Gudaičiai), *legu-lātofus* (Kabeliai, Lazdijai, Palomenė, Rumšiškės), *legistruóf* (Raguva).

Dar galima nurodyti keletą iš literatūrinės kalbos į tarmes atėjusių išvestinių žodžių, kuriuose išlaikomas junginys *le*, nors gimininguose senuose tarmės žodžiuose *le* > *la*: šalia *ladas* beveik visur sakoma *ledlaužis*, *ledkalnis*, *ledynas*; *gelazis*, bet *geležinkelis*; *pelanai*, bet *Pelenė*. Išimtytys retos: *ladlaužis* (Labūnava), *galaižinkelis* (Biržai, Varėna) ir kt.

Junginiai *re*, *se* neverčiami į *ra*, *sa* panašiais atvejais, kaip ir *le* į *la*, bet čia nuoseklumo mažiau, ypač pietų aukštaičių tarmėje.

1. a-kamienių daiktavardžių voc. sing. formoje: *výre*, *jóvare*, *dukse*. Išimčių pastebėta tik Tverėčiuje: *asilė*, *kubilė*, *kimsė*.

2. Rytų aukštaičiai uteniškiai ir atskirose vietose vilniškiai taria minkštus *r*, *s* intarpiniuose veiksmazodžiuose: *breñda|briñda*, *skreñda|skriñda*, *kreñta|kriñta*, *señka*. Didelė dalis vilniškių taria *brañda*, *skrañda*, *krañta*, *sañka*, bet jie dažnai turi ir gretiminių formų su minkštais *r*, *s*, neretai vienas žodis tariamas su kietu,

kitas su minkštu priebalsiu. Pietų aukštaičiai taria *skrañda, brañda, krañta* (kai kur *kriñta*), *sañka*.

3. Veiksmažodžiuose, kuriuose *em, en* esamojo laiko formose kaitaliojasi su *im, in* kitose formose: rytų aukštaičių *kreñta|kriñta, reñka|riñka*. Pietų aukštaičiai ir nemaža dalis vilniškių taria *krañta, rañka*.

4. Prieš priesagą *-enti* ir veiksmažodyje *senti*: rytų aukštaičių *kūrén^(f)|kūrín^(f), stirena, rusén^(f)* (bet kitose formose dažnai priebalsis būna kietas: *kūrána, kūranaū*), pietų aukštaičių *kūrý^(é)*. Veiksmažodis *sénti* (gal dėl būdvardžio *sánas* „senas“ itakos) dažnai tariamas *sán^(f)* (rytų aukštaičių ir *saná^(f)*), *sañsta*.

5. Veiksmažodžiuose, kurie turi tokios pat darybos atitikmenų ne po *r, s*: rytų aukštaičių *riñg^(f), riñgia, riñge*. (plg. *diñg^(f), diñgia, diñge*.), *triñk^(f), triñkia, triñke*. (plg. *kiñkt, kiñkia, kiñke*., „kenkti“). Pietų aukštaičiai ir dalis vilniškių taria *trañk^(é)|trañk^(f), rang^(é)|rang^(f)*.

6. Naujai atėjusiuose žodžiuose: *sesutė* (medicinos), bet *sasutė* (giminystės laipsnis), *senelių prieglauda* (nors *sanelis*). Deja, autorė turi mažai šio tipo pavyzdžių.

7. Ištiktukuose: *krepšt, trekšt, grebšt*.

„Liet. dial.“, p. 159–160 nurodyta nemaža žodžių, kuriuose dėl vienų ar kitų priežasčių *l* prieš *e* būna minkštas. Bet neretai ir tokio tipo žodžiuose struktūriškai apibendrinamas junginys *la*, nes junginys *le* šioms tarmėms nebūdingas: *kalaimas* (Anykščiai, Antalieptė, Gelvonai, Lukštai, Stelmužė), *lápint* (Steigviliai), *glaiivátas* (Rokiškis, Musninkai, Smilgiai), *gláivos* (Smilgiai), *prasisklafs* (Panošiškės), *látena* (Raguva, Lėnas, Sodeliai), *laípt, pláška* (Dusmenys, Onuškis), *(pa)plavása* (Jotainiai, Kurai), *láisgyvis* (Jukiškiai). Galimas dalykas, kad dėl šios priežasties *le > la* ir kai kuriuose skoliniuose: *lavórvelis* (Vyžuonos), *sklanýčia* (Valkininkai), *lampúkė|lampú.ke* (Kapčiamiestis, Radviliškis), *slabezdavót* (Meškuičiai), *Lanigrádas* (Pašuvys), *zalėni.s* „gaigalas“ (Rimšė, Mažėnai). Bet šiuose skoliniuose *le* kitimo priežastys gali būti ir kitos: daugeliui tarmių būdingas *e* vertimas į *a* nelietuviškos kilmės žodžiuose (kaip *ramontas* vietoj *remontas* ir pan.), kartais gali *e > a* niekada nekirčiuojamoje pozicijoje ir kt.

Junginiai *len, ren, sen*

Priebalsiai *l, r, s* prieš *en* būna ir kieti, ir minkšti. Junginio *len* žodžiuose *lenta, engvas, slenkstis* šių dienų tarmėse yra penki variantai: *lan, lón... lón, lun, lin, lón*. Pirmieji trys sutinkami vakarinėse ir pietinėse tarmėse, paskutiniai du – rytinėse. Paskutinysis jau gana retas, be „Liet. dial.“ nurodytųjų vietų, pastebėtas dar apie Širvintas, Viesus, Maišiagalą, Šumską, Kernavę. Remdamiesi įvairiais dvigarsio *en* po *l* atitikmenimis, kai kurie kalbininkai manė, kad *l* kietinimo banga prasidėjusi rytuose po dvigarsių *an, am, en, em* pasikeitimo, slinkusi į vakarus ir aplenkusi minėtųjų dvigarsių kitimo bangą¹⁶. Tokios nuomonės anksčiau laikėsi ir autorė¹⁶. Tačiau tokia „bangų“ teorija turi silpnų pusių. Jei rytuose dvi-

¹⁶ VI. Grinaveckis, Lietuvių kalbos tarmių tyrinėjimas Tarybų valdžios metais. – Vilniaus VPI Mokslo darbai, XI t., V., 1960, p. 34–45; K. Morkūnas, Rytų aukštaičių pietinės tarmės fonetika. – Lietuvių kalbotyros klausimai, III, V., 1960, p. 41–45.

¹⁶ Ž. Urbanavičiūtė, Kai kurie rytinių lietuvių kalbos tarmių fonetikos dalykai. – Kalbotyra, IV, V., 1962, p. 152.

garsiai pakito prieš *l* sukietėjimą, kaip paaiškinti formas *lbuntà*, *lbūngvas* pačiose ryčiausiose tarmėse (Gervėčiai, Šumskas; Adučiškis)? Rytų aukštaičių tarme raštuose raštuose tokios formos yra pagrindinės: *prilynkniu* D³ 361, *lyntina* D³ 154, *lynktnis* D³ 231, *lyngwas* D³ 151, *lynta* D³ 441, *pałynkniu* D³ 188, *ijlynknie* PS I 331, 2, *lygnwa* PS I 51, 30, *lyn-ktiefi* RK 69, 2–3, *lynkties* RK 71, 12, *lygnwáys* RK 75, 14, *lyngwas* RK 76, 13, *lygnwa* EPL 165, 4, *áplinkie* EPL 115, 12, *prá-links* EPL 64, 22–23. Minkštas *l* rašomas retai: Sirvydo „Punktuose“ junginys *len* 54 kartus rašomas *lin/lyn* ir 8 kartus *lin//lyn*, 1605 m. rytietiška katekizme tik vieną kartą rašoma *Lyngwibe* 88, 6. Asmenvardis *Lengvenis* XIII–XIV a. rašomas Лыгвении, Лынгвении (žr. K. Būga RR I, p. 230). Taigi tokios formos turėjo būti plačiau paplitusios, negu dabar, o *l* ir rytinėse tarmėse dvigarsių *an*, *am*, *en*, *em* kitimo metu negalėjo būti minkštas. Greičiausiai jis visoje nagrinėjamoje teritorijoje buvo nepalatalinis ar silpnai palatalizuotas, tik vakarinėje dalyje junginiai *le*, *len* virto į *la*, *lan* prieš dvigarsių kitimą, o rytinėje po dvigarsių kitimo arba *le* visai nevirto (trijose aukščiau minėtose salelėse). Vakarinėje ploto dalyje šiuo metu *e* daug platesnis, negu rytinėje, todėl ten *e* platėjimas ir *le*, *len* virtimas į *la*, *lan* galėjo prasidėti anksčiau. Taip iš *lengvas* galėjo atsirasti pietiečių ir dalies vakariečių *langvas*, o iš jo rytiečių *longvas* ir *lungvas*. Rytuose *lengvas* > *lengvas* > *longvas* > *lingvas*. Dėl pozicijų negausumo junginys *lyn* daugelyje tarmių neišsilaikė, *lyn* ir *lin* priešpastatymas buvo panaikintas (išlikusias kai kuriose tarmėse formas su *lyn* reikia vertinti atsargiai, nes jos vartojamos daugiausia sulenkėjusioje teritorijoje).

Sunkiau ką nors pasakyti apie priebalsius *s*, *r* prieš *en*, *em*, nes visi turimi pavzdžiai yra veiksmazodžiai, o veiksmazodžiai dėl darybinės analogijos dažnai nepasiduoda vieno ar kito fonetinio dėsnio veikimui (taip ir *l* veiksmazodžiuose *lenkti*, *lenda*, *slenka* daugelyje tarmių kito skirtingai, negu vardažodžiuose *lenta*, *slenkstis*, *lengvas*, žr. „Liet. dial.“, p. 161).

Junginio *lę*-<*len*- istoriją dar sunkiau susekti, nes su juo nerasta nė vieno žodžio, kuris būtų vartojamas visose aukštaičių tarmėse. Žodžiai *sklęsti* ir *blęsti* vartojami rytų aukštaičių panevėžiškių tarmės šiaurės vakarų dalyje ir kaimyninėse vakarų aukštaičių šnektose. Rasti tokie šių žodžių (arba vieno jų) variantai:

1. Vakarų aukštaičių rytinis pakraštys taria *sklāšī*, *blāšī* (Meškuičiai, Joniškis, Kairiai, vakarinės Radviliškio apylinkės, Daunorava, Josvainiai, Kėdainiai, Baisogala, Jieznas, Punia, Stakliškės).

2. Rytų aukštaičių panevėžiškių šiaurės rytų kampas taria *sklōšī*, *blōšī* (Kriukai, Radviliškis, Žeimelis, Pašvitinys, Pakruojis, Lygumai, Šeduva, Klovainiai, Rozalimas, Smilgiai, Jukiškiai). Čia junginys *lę* prieš dvigarsių kitimą turėjo sutapti su *lq* (po kitų priebalsių šiose šnektose *en* davė ne *e*, bet *e*: *skēšī*, *kēšī*).

3. Rytų aukštaičių panevėžiškių šiaurės rytų kampas su artimesniais kaimynais kupiškėnais ir vietomis pietų aukštaičiai taria *blššī/blššē* (Dusmenys, Ūdrija, Veisiejai, Nedingė, Panošiškės), *skllšī* (Vabalninkas, Pabiržė, Papilys).

4. Vietomis žodis *sklęsti* suplaktas su *skleisti*: *užskleisk duris* (Pajstrys, Spirakiai). Rudaminoje sakoma *skleñsc*, Pasvalyje *skleñšī*.

Rytinėse ir pietinėse tarmėse plačiai vartojami žodžiai *lęšiai*, *lęšiukai* (toks augalas, *Lens culinaris*). Jie vartojami beveik visose rytų aukštaičių tarmės „punitinikiškose“ šnektose, pietų aukštaičių tarmėje ir artimesnėse vakarų aukštai-

čių šnektose. Rytų ir pietų aukštaičiai taria *li·šai...* *li·ši*, *li·šū.kai...* *lišū.kɨ*, tik Želvoje sakoma *lišū.kɨj*, plg. Sirvydo *tyšiesy* D³ 414. Vakarų aukštaičiai taria *lāšei* (Užledžiai), *la·ša.i* (Zietela), *lašūkai* (Kruonis, Stakliškės, Pakuonis). Pastaroji forma, matyt, sutapatinta su žodžio *lašai* mažybine forma, nes Pakuonyje nekirčiuotas *q* netrupėja, sakoma *ža·sis*.

Junginys *rę* plačiau vartojamame žodyje *gręžti*, rodos, visur tariamas *ri*: *grī·šf* (pietų aukštaičiai jo neturi).

Junginiai *lē*, *rē*, *sē*

Kirčiuoti senieji junginiai *lē*, *rē*, *sē* jų nepalatalizavimo zonoje pakito dvejai:

1. Visi kupiškėnai ir rytinis vilniškių kampas (Adutiškis, Mielagėnai, Gilūtos) *lē* > *lā*, pvz.: *lā·ki|lā·kē*, *klā·tis|klā·cis*. Tie patys vilniškiai *rē*, *sē* > *rā*, *sā*, pvz.: *rā·ke*, *sā·dzi*. Dar toliau eina svėdasiškiai, kurie taria *lāki* (žr. „Liet. dial.“, p. 162).

2. Kitur *lē* > *lē*, atitinkamai *rē*, *sē* > *rē*, *sē*: pvz.: *lėk(ʔ) | lėk(č)*, *rėke*, *sėdzi|sėdi*. Rytų aukštaičių vilniškių tarmėje tas *ē* išsiskiria dideliu platumu. Kirčiuotas (rečiau nekirčiuotas) *ē* kai kuriose rytų ir pietų aukštaičių tarmėse daugiau ar mažiau diftongizuojamas (Kriaunos, Semeliškės, Būdvietis, Punia, Nemajūnai, Kernavė, Ismonys, Švendubrė, Dubičiai, apie Adutiškį), po kai kurių priebalsių *ē* plačiai diftongizuojamas apie Ignaliną, Švenčionis, Švenčionėlius. Balsis *ē* ne visada sudaro jam paralelę. Diftongizuotą *ē* (*lyekt|l^wekt*, *gul^wek|gul^wek*) taria Punioje, Kriaunose, Semeliškėse, apie Adutiškį (Puotiškių, Svirkų km.), Dubičiuose (čia taip pat sakoma *s^wedzi*, *r^weke*).

Nekirčiuoto *ē* po *l*, *r*, *s* refleksai žymiai įvairesni:

1. Pietų aukštaičiai, išskyrus šiaurinį kampą, ir vakarų aukštaičiai kauniškiai taria *ē* (*lėkaū*), vietomis gana platų, ypač apie Alytų. Dubičiuose, Punioje kiek diftongizuotas: *l^wekaū*. Rytų aukštaičių vilniškių tarmės rytinėje dalyje labai platus *ē/e*. kaitaliojasi su *e/e*: *lē·kaū|lē·kau...* *lē·kau|lē·kau*.

2. Didžiausia rytų aukštaičių dalis senusius *lē* resp. *rē*, *sē* pavertė į *lā* resp. *rā*, *sā*, o balsį sutrumpino (žr. „Liet. dial.“, p. 162). Iš šioje knygoje nurodytos teritorijos išsiskiria minėta salelė apie Užpalius ir Sudeikius, kur nei *le*, *re*, *se*, nei *lē*, *rē*, *sē* nevirto į *la*, *ra*, *sa* resp. *lā*, *rā*, *sā*. Čia sakoma *le·kaū* (ne *lėkaū!*), *re·kaū*, *se·dėk*). Ploto pietryčiuose (Dubingiai, Giedraičiai, Širvintos, Maišiagala, Pabaiskas), kur gyventojai vartoja lietuvių ir lenkų kalbą, greta senosios, tradicinės vokalizmo sistemos įsigali nauja: dėl lenkų kalbos įtakos čia *o*, *ē*, *ē* tariami net nekirčiuotoje pozicijoje, tik jie trumpi: greta tradicinių *norāi*, *sedāi*, *lakaū* sakoma *norāi*, *sedāi*, *lėkaū*. Lenkų kalboje taip pat tariamas *o* nekirčiuotoje pozicijoje.

3. Vakarinė panevėžiškių ir šiaurinė vakarų aukštaičių dalis dėl didelės nekirčiuotų balsių redukcijos arba dėl *ē*, *o* vertimo į *u*, *i* junginį *lē* keitė trejopai:

a) šiaurinė dalis (tarp N. Radviliškio – Biržų – Karsakiškio – Panevėžio – Naujamiesčio – Vadaktėlių – Radviliškio – Meškuičių – Daunoravos) taria labai trumpą ir neįtemptą *ę*, kuris rišlioje kalboje redukuojamas iki *ɨ*: *glėbeli(š)...* *glėbėlš*, *kletėla*. Šiame plote nekirčiuotas *ē* > *ę*;

b) pietuose (Josvainiai, Labūnava, Kulva, Upninkai, Užledžiai, sporadiškai Siesikai, Surviliškis, Uliūnai) nekirčiuotas *ē* > *i* resp. *ē* > *ɨ*: *nū.lyke*, *glūbėlis*, *klūtėla*. Tiesa, taip kartais redukuojama ir į šiaurę nuo Panevėžio, bet retai;

c) į pietus ir į rytus nuo Panevėžio (Miežiškiai, Upytė, Vadaktai, Krekenava, Jotainiai, Ramygalą, Vadokliai, Lėnas, Truskava, Pagiriai, Kėdainiai) nekirčiuotas $\acute{e} > i$, bet $\acute{e} > u$: *nū.lūke, glōbū.kos, klotēla*. Čia irgi galėjo būti sistema kaip b plote: nekirčiuoti \acute{e} , o, $\acute{e} > i$, u, ы, paskui po kieto priebalsio apibendrinta u, po minkšto – i.

XVI–XVII a. raštuose tiek kirčiuotas, tiek nekirčiuotas *lė* paprastai žymimas *le*.

Priebalsių grupių, prasidedančių *l, r, s*, neminkštinimas

Šis reiškinys paplitęs beveik visame plote, kur nepalatalizuojami priebalsiai *l, r, s* prieš *e, é*. Plačiausiai nepalatalizuojamos tokios grupės žodžiuose *kalbėti, ilsėtis, gelbėti, či(u)lbėti*, kiek siauriau žodžiuose *pakalnė, kalvė, papilvė*, dar siauriau kituose žodžiuose. Vokalizmas po tokių priebalsių grupių kinta kaip po atskirų priebalsių *l, r, s*.

Vienose tarmėse neminkštinama visa priebalsių grupė, pvz.: *kalnalis, kalbēt, šaltakšnis*. Taip elgiasi daugelis tarmių. Bet yra keli ploteliai, kur neminkštinamas tik pirmasis grupės priebalsis. Šiaurinėje uteniškių tarmės dalyje (Kriaunos, Aleksandravėlė, Onuškis, Obeliai, Lukštai, Jūžintai, atskiruose žodžiuose Stelmužė, Antazavė, Imbradas, Degučiai, Vyžuonos, Tauragnai, Užpaliai...) sakoma *kelmėlis, stulpėlis, balsėlis, galvėla, kilpėla, katnelis, kalbėjau* (pastarasis žodis su kietu *l* tariamas net apie Išlaužą, Pakuonį). Sporadiškai *l* tokiose grupėse neminkštinamas apie Jonavą, Kėdainius. Leipalingyje kartais tariamas kietas *l* dėl regresyvinės asimiliacijos (kai sekančiame skiemenyje irgi yra kietas *l*: *galvėlė, matdėlė*, bet *kalnėlis, cūltėlis*).

Šiaurės rytų tarmės maždaug tarp Švenčionių–Kernavės–Širvintų–Vidiškių–Troškūnų–Vabalninko–Papilio nepalatalizuoja priebalsių grupių, prasidedančių *l*, daiktavardžiuose su priesagomis *-elis, -elė*. Visame šiame plote nepalatalizuojami junginiai su priebalsiais *t, n* (su *d* nėra pavyzdžių); *kalnėlis/kalnėlis*¹⁷, *kulnėlis/kulnėlis, balnėlis/balnėlis, šulnėlis/šulnėlis, tiltėlis/tiltėlis*. Junginio *ls* nepalatalizavimą sunkiau susekti, nes dalis tarmių nepalatalizuoja *s*. Minkštai šį junginį taria širvintiškiai, pietiniai uteniškiai, dalis kupiškėnų, kiti taria *balsis/balsėlis*. Dar siauriau nepalatalizuojami junginiai su lūpiniais priebalsiais *b, p, m, v*: *kelmelis, pilvelis, stulpelis, kelmėlis, pilvėlis, stulpėlis* verčia beveik visi anykštėnai, kupiškėnai su artimesniais kaimynais, retkarčiais vilniškiai. Niekada nebūna kieto *l* prieš veliarinius *k, g*, beveik niekada prieš *š, ž* (tik apie Rokiškį pasakoma *kulšėla*).

Priebalsių grupių nepalatalizavimui turi reikšmės ne tik tai, koks priebalsis eina po *l*, bet ir daiktavardžio giminė. Žymiai dažniau nepalatalizuojamos minėtos priebalsių grupės vyriškos giminės daiktavardžiuose: plačiai sakoma *kalnėlis, stulpėlis*, bet siaurai *vilnėla*(.), *kilpėla*(.) (ištiso ploto niekur nesudaro). Tiesa, taip sako visi kupiškėnai, bet šioje tarmėje kaltas ne priebalsio kietumas, o balsis *e* prieš sekančio skiemens užpakalinės eilės balsį virsta į *a*, plg. *kalnėlis, kilpėlė*, bet gen. pl. *kalnėlu., kilpėlu.* Taigi, daiktavardžių *é* kamienui apibendrin-

¹⁷ Galinio *l* pusilgumas paprastai nežymimas, žymimas tada, kai žodis vartojamas tik tose tarmėse, kur tas pusilgumas išlaikomas.

ta priesaga *-elė*, *ia* kamieniui *-alis* (gal dėl to, kad *ė* kamienne mažiau žodžių, kur priesaga *-elė* eina tiesiog po *l*: rytinėse tarmėse plačiau vartojama priesaga *-ytė*. *ia* kamieniuose priesaga *-elis* vartojama dažniau).

Dar atskirose tarmėse nepalatalizuojamos priebalsių grupės *l+C* šiuose žodžiuose: *baltásni.s*, *šaltásni.s*, *pilnásni.s*, *silpnásni.s* (daugelis uteniškių), *palšásni.s* (Linkmenys), *šaltákšnis* (anykštėnai, uteniškiai), ežero varde *Ilmėdas* (Purvėnai), *gróžgalva* „grąžgalvė“ (toks paukštis, *Lynx torquilla*) (Steigviliai), *Skáiskalna* (Biržai), *šáldė*, *sáldė*, *gulbė*, *sáldė* (pietų aukštaičiai).

Junginiai, prasidedantieji *r*, *s*, dėsningiausiai nepalatalizuojami uteniškių tarmėje apie Daugailius, Kuktiškes, Tauragnus, Salaką, Antalieptę, Užpalius, Spytrenus, Degučius, rečiau apie Labanorą, Saldutiškį, Linkmenis, Avilius. Po *r*, *s* būna priebalsiai *t*, *d*, *n*. Dažniausiai junginiai *r*, *s+C* nepalatalizuojami šiais atvejais:

1. Prieš priesagas *-elis*, rečiau *-elė*: *sparnáli.s*, *raistáli.s*, *sve.stali.s*, *me.stali.s*, *var-talai*, *svirnáli.s*, *ku.snáli.s*, *lizdáli.s*, *pirštáli.s*, *vardáli.s*, *širdáda.*, *burnáda.*, *pirtáda.*, *girnáda.s*, *verpstáda.*, *blauzdáda.*, *kartáda.*, *plu.ksnála*. (Daugailiai, Tauragnai, Kuktiškės, Salakas, Degučiai), rečiau *bernáli.s* (Daugailiai, Antalieptė), bet *beržėli.s*, *paršėli.s*, *tvarkėla...*

2. Prieš aukštesniojo laipsnio būdvardžių priesagas *-esnis*, *-esnė* ir prieš tų pačių būdvardžių moteriškos giminės galūnę *-ė*: *gardásni.s*, *girtásni.s*, *tvirtásni.s*, *prastásni.s*, *durnásni.s*, *gardásna.*, *ski.stásni.s*, vietomis net *staršásni.s* (ten pat).

3. Daiktavardžiuose su priesaga *-ystė*: *jauñt.sta.*, *mergí.sta.*, *durnt.sta.*, *draugi.sta.* (ten pat).

4. Prieš veiksmazodžių priesagas *-ėti*: *girdėi*, *smirdėi*, *kepurñtis*, *iškurnėi* (ten pat).

5. Prieš senojo kilmininko galūnę *-es*: *širdás*, *pirtás*.

6. Kartais net naujai iš lk. atėjusioje priesagoje *-lstė*: *duntl.sta.* (Antalieptė, Degučiai), *dantl.ste.* (Užpaliai), *duntl.sty.* (acc. sing.) (Saldutiškis), *išája. un trak-tarl.sta.s* (Tauragnai).

7. Atskiruose žodžiuose: *veřpsta.*, *prapiesta.* (Salakas, Tauragnai, Kuktiškės), *pavardá* (Spytrenai), *Kirdaičiai* (Kirdeikiai), *bi.zda.lá|bi.zda.lė* (Kuktiškės, Degučiai, Salakas), *kirtėjas* (ten pat), *stána* (daugelis uteniškių), *starblė|starblá* (labai plačiai).

Kaip matome, dažniausiai neminkštinami junginiai *l*, *r*, *s+t*, *d*, *n*. Todėl šiose vietose dažnai analogiškai sukietinamas bet koks junginys, besibaigiantis *t*, *d*: *paukštáli.s*, *kumštáli.s*, *vištála.*, *žvaigždála.*, *žvaigžda.*, *žvaigždvi.*, *skrėgžda.*, *piktásni.s*, *baikštásni.s*, *aukštásni.s* (aukštesniojo laipsnio būdvardžiuose kartais net tada, kai nėra priebalsių grupės, o tik atskiri priebalsiai *t*, *d*, *n*: Kuktiškėse sakoma *rudásni.s*, *graitásni.s*, *plánásni.s*, *sanásni.s*), *kvingždėi* „kosėti“ (Daugailiai), *žněktala.ja.* (ten pat), *plú.ptala.i* (ten pat), *ru.kštėliai* „rūgštynės“ (ten pat), *skragždėtas* (ten pat), *šerdákšni.kas* (Salakas), *pečediñkšta.* (ten pat), *dú.ktari.* (ten pat).

XVI–XVII a. raštuose junginiai, prasidedantieji *l*, dažnai prieš priešakinės eilės balsius, net prieš *i* rašomi su kietu *l*: *kalbeio* DP 99, 10, *atifjetuš* DP 231, 11, *tiftelis* D³ 180, *stulpelis* D³ 410, *piřwelis* D³ 24, *Pakatne* D³ 308, *eldije-te* D³ 40, *fufikalbeio* PS I 192, 3, *fkalfefniu* PS I 315, 16–17, *fiřpniby* PS I 183, 6–7, *ifi-*

pilde MP 12, *pihtnesnis* MP 289a, 43, *kaltės* RK 35, 5, *pawėde* RK 38, 14, *pilde* PK 148, 13, *meldefi* PK 178, 27, *stulpe* KN 84, 2, *baltesnis* KN 54, 2, *kamelai* SE 4, 30, *iβfiipildea* SE 15, 16, *kaltibes* MK 59, 7. Matyt, tokiuose junginiuose priešbalsis *l* suminkštėjo gana vėlai, nors tai gali būti ir lenkų rašybos įtaka. Kitų priešbalsių minkštumas neatsispindi.

Vilniaus Valstybinis V. Kapsuko universitetas
Lietuvių kalbos katedra

Įteikta
1968 m. rugsėjo mėn.

SUTRUMPINIMAI

- D – Dictionarium trium linguarum in usum studiose iuventutis auctore Constantino Szyrwid... Tertia editio... Wilnae 1642.
- DK – Kathechismas arba mokslas kiekvienam krikščionii priwalvus... Išgulditas iš liėžuivio lankiszko ing lietuwischka per kuniga Mikaloiu Dausza... Wilniue... 1595.
- DP – Postilla catholica tái est: išguldimas ewangeliu... per kúniga Mikaloiv Davksza kanonika Mėdniku iš ėkiszsko pergūlita... Wilniui... 1599.
- EPL – Ewangelie polskie y litewskie... Wilnae... 1674.
- KN – Kniga nobaznistes krikšćioniszkos... antra karta perdrukawota... Kiedaynise... 1653.
- MK – Maldos krikscioniszkos... Kiedaynise... 1653.
- MP – Postilla lietuwiszka... Nu isz nauia su didziu perweizdeghimu est izduota... Wilnivy per Jokuba Morkuna... 1600.
- PK – Polski z litewskim katechism... Nakładem Jego Mści Pana Melchera Pietkiewicza... W Wilnie... 1598 (1939 m. fotografuotinis leidimas).
- PSI – Pvnkty Kazań... Litewskim ięzykiem, z wytłumaczeniem na polskie przez księdza Konstantego Szyrwida... W Wilnie 1629 (1929 m. fotografuotinis leidimas).
- PSII – Punkty Kazań... Językiem litewskim przez W. X. Constantego Szyrwida... napisane... w Wilnie... 1644 (1929 metų fotografuotinis leidimas).
- RK – Katechismas arba pamókimas, wienam kvriamgi krikščionivy reykiamas... Wilnivy... 1605 (VVU rankraštyne esanti fotokopija).
- SE – Summa aba trumpas iszguldimas ewangeliv... Kiedaynise... 1653.

СОГЛАСНЫЕ *l, r, s* (*z?*) ПЕРЕД НЕКОНЕЧНЫМИ *ē, en* В ДИАЛЕКТАХ ЛИТОВСКОГО ЯЗЫКА

Ж. УРБАНАВИЧЮТЕ

Резюме

Широко распространенное в диалектах литовского языка явление – так называемое отвердение согласных (особенно согласного *l*) давно привлекло к себе внимание языковедов. Одни авторы считают, что это самостоятельное явление литовского языка (В. Гринавяцкис), другие объясняют это влиянием славянских (белорусского или польского) языков (А. Салис).

Объяснить изменение соединений *l, s, r + ē, en* влиянием славянских языков почти невозможно, так как в польском и белорусском языках отсутствует отвердение согласных *l* и *s*. Территория и характер изменения согласных *r* и *s* перед *e, en* почти совпадают, поэтому можно думать об одинаковом происхождении изменения этих согласных.

Согласные перед гласными переднего ряда в большинстве диалектов латышского языка не смягчаются. Палатализация согласных в тех же позициях в северо-западных говорах литовского языка очень слаба. Отдельные согласные не смягчаются и в восточных и южных говорах. Все это позволяет думать, что в прабалтийском согласные перед гласными переднего ряда не смягчались (как теперь в говорах латышского языка и в литературном латышском языке) или была слабая позиционная мягкость, как это было, по мнению многих языковедов, в праславянском (несомненно, гуттуральные составляли исключение). В некоторых диалектах согласные были палатализованы (это было свойственно отдельным диалектам всех балтийских языков), в других — палатализация не развилась.

Далее, в статье приводится обзор, как изменялись согласные *l*, *r*, *s* перед разными гласными или дифтонгами (*ě*, *en*, *ē*) в отдельных диалектах.